

כינונו של האויב מבפנים: הפנתרים השחורים כמושא של פאניקה מוסרית

טלי לב* ויהודה שנהב**

תקציר. באמצעות תיקי מודיעין של המשטרה שנחשפו בגנוך המדינה אנו מבקשים לעמוד על המנגנונים שיצרו והזינו את הפאניקה המוסרית שאחזה בזירה הציבורית עם הופעת הפנתרים השחורים בשנים 1971-1972. הפנתרים סומנו בקונצנזוס הציבורי כנשאים של שנאה אנטי-ציונית ואנטי-ישראלית וכמי שאחראים דווקא להעצמת בעיית העוני, לא לפתרונה. נבקש להציג כמה משיטות העבודה של מודיעין המשטרה ולהראות שלמשטרת ישראל – כמו לאמצעי התקשורת, לבית המחוקקים ולמומחים במדעי החברה – היה תפקיד מרכזי בהעצמת הפאניקה ובעיצוב תכניה, בין היתר באמצעות קרימינליזציה של הפנתרים השחורים ודה-לגיטימציה פוליטית על ידי ניפוח הויקה האידיאולוגית של ארגון הפנתרים עם תנועת מצפן. מסמניה וייצוגיה של הפאניקה הזאת חדרו גם אל העיון התיאורטי והיו לרכיב מרכזי בהיסטוריוגרפיה של הפנתרים השחורים בישראל, גם במחקר הביקורתי.

הופעת הפנתרים השחורים בזירה הציבורית בישראל בתחילת שנת 1971 נתקלה בחרדה ובעוינות¹. בחודשים הראשונים לפעילותם התפתחה פאניקה ציבורית שיצרו יחד אמצעי התקשורת, רשויות השלטון, המשטרה, מומחים למדעי החברה והציבור. בתוך כך ניפחו העיתונות והמשטרה את עברם הקרימינלי של הפנתרים, ובאמצעותו סימנו אותם כאיום על ביטחון החברה ועל מוסריותה.

בהתבסס על המידע האצור בתיקי מודיעין של משטרת ישראל מראשית שנות השבעים שנמצאים בגנוך המדינה, וכן על סמך ניתוח חומר מארכיון יד טבנקין ומארכיון הספרייה

* חוקרת עצמאית

** החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב ומכון ון ליר בירושלים

אנו מבקשים להודות לשני הקוראים האנונימיים, למאיר בביוף, דבי ברנשטיין, דני גוטוויין, אורי היימן, חיים הנגבי, חנה הרצוג, מאיר ויגודר, שמשון ויגודר, חיים חזן, אלי חמו, אברהם לוי, יהודה ניני, גיורא רהב וכוכבי שמש על שיחות לליבון החומרים האמפיריים והטענות במאמר זה. עם זאת, העמדות המובעות כאן הן שלנו בלבד. אנו מודים למיכל זפט, הלנה וילנסקי, חנית קאופמן וערן שריר מגנוך המדינה וליובל רון מארכיון יד טבנקין על הסיוע המסור וההכוונה באיתור המסמכים.

1 לכתובת של אירועי הפנתרים השחורים ראו למשל שטרית (2004, עמ' 141-158), וכן הופנונג (2006); לדיון בשאלה מדוע דווקא ב-1971 ומדוע דווקא במוסררה ראו דהאן-כלב (1991); לפירוט דרישותיהם של נציגי הפנתרים השחורים כפי שהובעו בפני ראש הממשלה דאז גולדה מאיר ראו לב (2008).

הלאומית, ניתוח העיתונות היומית, סקירה מקיפה של דברי הכנסת וראיונות עם פעילים מרכזיים מאותה התקופה נבקש להראות לאילו גורמים מרכזיים היה תפקיד בכינונה ובעיצובה של ספירת החרדה מהפנתרים השחורים. נבקש להדגים כיצד נוצרה הפאניקה וכיצד באה לידי ביטוי בדיווחי העיתונות, בקרב קובעי המדיניות בדינוי הכנסת ובהתנהלותה של משטרת ישראל.

את ישראל של שנות השבעים אפשר לראות כמדינה חזקה (Hamilton & Sutton, 1988; Migdal, 1989). במסורת הובריאנית (Weber, [1922] 1968; Tilly, 1999) המדינה החזקה היא גוף אוטונומי יחסית בעל יכולת להפעיל אמצעי כפייה ואמצעי אלימות אדמיניסטרטיביים באפקטיביות רבה, בעיקר באמצעות המשטרה וכוחות הביטחון הפנימי, וכן באמצעות מערכת משפט הגמונית חזקה ובאמצעים רגולטיביים אחרים שמפעילה המערכת השלטונית במישורין. זוהי תצורה מדינתית המאופיינת גם בלגיטימציה פנימית חזקה המאפשרת להקצות "אמצעים רכים" – למשל במערכת החינוך והתרבות – כדי ליצור הסכמה פוליטית רחבה בדבר האיום הביטחוני המופעל עליה. היא מאפשרת לסמן את הגבולות הסוציולוגיים ובד בבד לטשטש את ההבחנה בין מדינה לחברה. בתוך המרחב המעומעם של הצמד מדינה-חברה אפשר לסמן ביעילות גם גבולות סימבוליים פנימיים, וכך להגדיר את האויב שבפנים. מצב דברים זה נתן לגיטימציה לפעולתה של המדינה בדיכוי מחאות אידיאולוגיות כמו מרד הימאים בשנת 1952, מרד ואדי סאליב בשנת 1959 ומרד הפנתרים בשנת 1971. כדי לנתח את הפאניקה המוסרית יש לעסוק אפוא גם בנסיבות המורכבות שהצמיחו אותה כאמצעי לרגולציה מוסרית בשנים ההן. לא ערכנו ניתוח עומק של נסיבות אלה בשל החלטתנו ליתן במה מרכזית ככל האפשר להצגת החומרים האמפיריים החדשים בתיווך תיאורטי מינימלי. הפאניקה המוסרית כלפי הפנתרים השחורים משמשת בהקשר זה מעין אגד מטא-תיאורטי, מסגרת המאפשרת לבחון בתוכה חומרים אמפיריים חדשים.

פאניקה מוסרית מוגדרת "תגובת יתר של תקשורת, של אנשי ציבור, של פוליטיקאים ושל שלטונות החוק לפעילות של אדם, של מספר אנשים או של קבוצה חברתית מוגדרת, הנתפסת כאיום על מערכת הערכים ועל הסדר החברתי" (לימור, אדוני ומן, 2007, עמ' 469). סטנלי כהן (S. Cohen, 1972) הגדיר פאניקה מוסרית כמצב שבו קבוצה מסוימת מסומנת כאויב של תפיסת המוסר של החברה וכאיום על האינטרסים שלה. סימון זה כולל גם תיוג על ידי אמצעי התקשורת, עוינות כלפי חברי הקבוצה ואשור של הסטריאוטיפ על ידי עיתונאים, פוליטיקאים ומומחים למדעי החברה המאיישים את בריקות ההגנה על המוסר החברתי. סוכנים חברתיים אלה מבקשים להגן על החברה מפני "הזיהום המוסרי" המיוצג בחברי אותה הקבוצה באמצעות אסטרטגיות של מסגור ותיוג שלילי. רק בדיעבד, כששוככת הפאניקה, מתבררת עוצמת ההגזמה והניפוח של האיום אפילו במונחים של הקונצנזוס הלאומי.

ציד המכשפות במסצ'וסטס באמצע המאה ה-17 הוא אולי הדוגמה המובהקת מכולן לפאניקה מוסרית. ביטוי מודרני יותר הוא המקארתיזם בארצות-הברית בשנות החמישים (Caute, 1978) והרדיפה אחרי השמאל הסטליניסטי באירופה בזמן המלחמה הקרה (Scott-Smith, 2002). ההיסטוריה של המאה העשרים מציבה בפנינו רפרטואר אקלקטי של תופעות שהוגדרו והומשגו במונחים של איום על המוסר החברתי: אלכוהוליזם, הומוסקסואליות,

מיניות, שמירה על ערכי המשפחה, הפלות (Beisel & Kay, 2004) ועישון מריחואנה (למשל Good, 1993). רוב התופעות הללו אשררו את קיומן של היררכיות חברתיות אתניות-גזעיות, ורובן היו בעלות תוחלת חיים קצרה וחלפו כלעומת שבאו (Ben-Yehuda, 1986).

חשוב להדגיש שהסוציולוגיה של הפאניקה המוסרית התפתחה והשתכללה בעיקר בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת, וכזאת היא הכילה וייצגה את הנחות היסוד האפיסטמולוגיות שהנחו את הזרם המרכזי בסוציולוגיה האמריקאית והישראלית בעשורים האלה. היא תאמה בייחוד את מה שהיה מכונה בסוציולוגיה של העשורים ההם "סוציולוגיה של סטייה", ואת התובנה שאפשר לאתר ישות אורגנית המכונה "חברה" שקווי המתאר שלה סולידיים, מתמשכים ובעלי משמעות מוסכמת. עם התחזקות של תפיסות ביקורתיות, הן בסוציולוגיה האירופית והן בסוציולוגיה הישראלית, הוצעו כמה תמורות יסודיות בצורת החשיבה הזאת, ובעיקר עימותה עם תיאוריות ביקורתיות המדגישות את תפקידם של מושגים כמו כוח, הגמוניה והפוליטיקה של התיג והסטייה. הגישות הפוסט-סטרוקטורליסטיות והפוסט-קולוניאליות שהגיעו אל הסוציולוגיה אפשרו גם להמשיג את הקשר בין הפוליטיקה של הסטייה ובין סוגיות כמו מעמד, גזע, מגדר וזהות. קשר זה הלך והתהדק בעיקר לאחר 11 בספטמבר: בארצות-הברית ייצר הממשל פאניקה מוסרית סביב פיגועי טרור וביטחון פנים שקשורה קשר הדוק לשאלות של גזע. הפאניקה הזאת לא פסחה גם על מדינות מערב אירופה וקיבלה ביטוי ייחודי בישראל, שבה התמזג המאבק בטרור עם המאבק הישראלי נגד הלאומיות הפלסטינית בשטחים. המחקרים שנוצרו בהקשר זה אמנם לא הביאו לתמורה כוללת בסוציולוגיה של הפאניקה המוסרית, אך הולידו עבודות ביקורתיות אחדות. כזו היא למשל עבודתו של שון היר (Hier, 2002) שממשיכה את עבודתם המוקדמת של סטיארט הול ועמיתיו (Hall, Critcher, Jefferson, Clarke & Roberts, 1978). עבודות אלו מבקרות בחריפות את האופי האקלקטי, האפיסטמולוגי והטלאולוגי של הסוציולוגיה של הפאניקה המוסרית, וכן את ההנחה שפאניקה מוסרית משקפת תגובה בלתי-רציונלית לחרדות חברתיות. היר טוען למשל שהמושג פאניקה מוסרית נעשה אקלקטי ורדוד ומשמש לתיאור אמצעי תקשורת שמנפחים תופעות ויוצרים ספינים פוליטיים. במקום זאת מציע היר להתבונן בתופעה כתגובה רציונלית של רגולציה מוסרית ולעמוד לא רק על האופן שבו משורטטים קווי המתאר של הפאניקה המוסרית אלא גם על זהות המוסדות שיש להם אינטרסים ליצור פאניקה מוסרית ועל הסיבות לצמיחת התופעה בהקשר היסטורי מסוים. פאניקה מוסרית בהקשר של הדיון הרביזיוניסטי תהיה מוגדרת כשיח בעל משמעות אידיאולוגית ואינטרסים הגמוניים מורכבים המאפשרים ארטיקולציה של הקשר בין שלטון, כלכלה פוליטית, מעמד וזהות (לקלאו ומוף, 2004). דיון זה מציע להתבונן בפאניקה מוסרית כמכשיר אפקטיבי לפיקוח על ההתנגדות, שמסייע במשילות ובניהול של האוכלוסייה.²

חרף האמור לעיל אנו מבקשים להדגיש שיצירת פאניקה מוסרית אינה בעלת אופי קונספירטיבי דווקא ואינה מחייבת מרכז מתאם (Jenkins, 1998). את העוינות כלפי הקבוצה מנהלים ונושאים מוסדות ורשתות חברתיות כמו המדינה, האליטות או תנועות עממיות שמקיימות פעילות ספונטנית. עם זאת, כמעט תמיד היא כוללת את המשטרה כגוף

2 מתן מענה לשאלות מורכבות יותר על אופן יצירתה של הגמוניה תרבותית-פוליטית בישראל של שנות השבעים חורג ממסגרת הדיון המוצעת.

המופקד על הפיקוח המוסרי, ואת אמצעי התקשורת, הממלאים בה תפקיד פעיל ולפעמים יומי. לעתים קרובות אנו מוצאים מומחים אקדמאים ולא אקדמאים הממלאים תפקידי מפתח בפרשנות ובתחזיות. סקרי דעת קהל שנערכים על ידי מומחים בהתבסס על מדגמים של האוכלוסייה מאשררים את החרדה ומעצימים את האיום. לא אחת פאניקה מוסרית מעוצבת אל מול מה שנראה כהתרופפות הלכידות החברתית לנוכח הופעתן של "קבוצות שוליים" שמזדהות עם אויב מבחוז.³

מי שמעיין בעיתונות היומית שהופיעה במחצית הראשונה של שנת 1971 אינו יכול שלא לחוש באינטנסיביות, בעוינות ובחשדנות שליוו את הטיפול של העיתונות ושל גורמי הממשל בפנתרים השחורים ובחיבור המוכנה שלהם לגורמים אנטי-ציונים, בראשם תנועת מצפן. תנועת מצפן עצמה נתפסה בציבור היהודי בישראל כתנועת שוליים סהרורית אך מסוכנת.⁴ בדיון שנערך בכנסת במרס 1971 ניסח ח"כ מנחם פרוש מאגודת ישראל, שכיהן באותה העת גם כסגן ראש עיריית ירושלים, את הופעת הפנתרים השחורים במונחים של אסון לאומי: "ערטולם של אותם יהודים תמימים מעדות המזרח [...] [מה] ערכים הקדושים והמסורתיים, מהכבוד לאב ואם, מכבוד לחכמים ורבנים – זהו המקור הישיר לכל האסון הגדול הזה, שאנחנו רואים אותו כאסון לא-ישוער לעמנו".⁵ אחת המסקנות מהדיון דימתה את הפנתרים השחורים לתינוקות שנשבו, כפי שטען ח"כ פרוש: "קבוצה זו נוצלה על ידי גורמי חוץ 'שהלבישו' אידיאולוגיה פוליטית שאינה מוכרת כלל לצעירים אלה, והיא עלולה להביא לליבו יצרים, איחוד ממורמרים לפעולות דסטרקטיביות על רקע קיפוח אישי, עדתי וכיו"ב".⁶ באותה העת, רק חודשיים אחרי הופעתם הציבורית, כבר עמדו הפנתרים במרכז הדיון הציבורי, אך בגבם אל הקיר, משום שנאלצו להתמודד עם רצף אינטנסיבי של כתבות ומאמרים בעיתונות היומית שמאשימים אותם בקשר עם מצפן, ובעקיפין גם עם תנועת הפת"ח.

איסור הראל מהרשימה הממלכתית, לשעבר ראש המוסד, השווה בדיון בכנסת בין השמאל הרדיקלי בישראל לשמאל החדש בארצות-הברית ובאירופה. כמו כן, הוא העניק לארגון מצפן תפקיד אומניפוטנטי ככמאי שליחק את מחאתם של הפנתרים:

3 למשל, חגי רם (2006) מראה שהשיח המתלהם שיצר הממשל הישראלי סביב האיום האיראני הוא בחלקו תוצר של ניסיון לארגן אויב מבחוז שמדמה פאניקה ביחס לאויב מבפנים, כגון תנועת ש"ס והתנועה האסלאמית בישראל.

4 אס"י, הארגון הסוציאליסטי הישראלי – או מצפן, כפי שהארגון נודע ברבים, הוקם ב-1962 ונתפס בציבוריות כארגון מסוכן ומאיים שבחר לשתף פעולה עם הפת"ח (להרחבה ראו לב ושנהב, 2009). מייסדי מצפן – משה מחובר, חיים הנגבי, עודד פילבסקי, עקיבא אור וירמיהו קפלן – היו חברים פעילים במק"י והוצאו ממנה בגין "חתימה תחת יסודות המפלגה, התארגנות ופעילות סיעתית והפרת הכללים האלמנטריים של האירגון המפלגתי" (מתוך סקירה מודיעינית מינואר 1974, ארכיון יד טבנקין 8/130; אנו מודים לעדי פורטוגו על ההפניה לתיק). לעבודה אתנוגרפית על מצפן ראו יובל-דיוויס (1970). להרחבה ראו גם את אתר האינטרנט של הארגון (www.matzpen.org/index.asp?p=toldot1).

5 דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 60, עמ' 1789.

6 מתוך דברים שנשא ח"כ מנחם פרוש מעל בימת הכנסת בדיון בנושא "בעיות הנוער-במצוקה בארץ בכלל ובירושלים במיוחד" ב-10 במרס 1971. מתוך דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 60, עמ' 1788, סעיף 3.

מי שחותר תחת המשטרה כמוסד, מי ששולל את עקרונות פעילותה של המשטרה, ומי שמשמיע את האנשים המשרתים בה [...] על-מנת להפיק הון פוליטי מבעיות סוציאליות חמורות ומליכוי היצרים, נמצא מתקיף למעשה את אחת מאבני היסוד של המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל וקורא לאי-סדר ולהפקרות. ואכן יש החותרים לכך בגלוי ואף נותנים צידוק אידיאולוגי להתקפות נגד המשטרה. הרברט מרקוזה, למשל, מורה ההלכה בדימוס של השמאל החדש העולמי, סבור כי טרור, שהוא מכנה טרור מהפכני, הוא תופעה חיובית ולפיכך התנגשויות אלימות עם המשטרה חיוביות אף הן; וזה משום שבאמצעותן "המהפכה", כדבריו, נאבקת בכוחות הביטחון הפנימיים של המשטר. זאת כדי להגשים "מהפכה חברתית ופוליטית" טוטלית. המקבלים את הלכתו של מרקוזה אינם שוכחים בוודאי כי התנגשויות רחוב מוסיפות ל"מהפכנים" פרסומת רבה. אימוצה של תורה זו על-ידי חוגים שונים בציבוריות הישראלית מסכן את הדמוקרטיה בישראל. ההתקפות הגסות בכלי תקשורת שונים, המופנות כלפי המשטרה, הן עצמן מהוות סוג מסוים של טרור בה בשעה שתכנון של פרובוקציות נגד המשטרה והתנגשויות אלימות ברחובות הן טרור מסוג שני.⁷

כהן (S. Cohen, 1972) מדגיש את תפקוד המשטרה כנייר לקמוס לאופן שבו מתנהל הממשל אל מול הסכנה הנשקפת מהגורם המאיים, וכן את קידומן של טכניקות לפיקוח חברתי-מוסרי על האיום (ראו גם Good, 2000). אכן, גם בישראל מילאה משטרת ישראל תפקיד מרכזי ביצירה ובתחזוקה של הפאניקה המוסרית: היא עיצבה את תיוג הפנתרים כקרימינלים וכמסוכנים לשלום הציבור, ניפחה את הקשר עם מצפן, יצרה מעגל קסמים במתכונת של חיזוי שמצדיק ומגשים את עצמו, וכן שימשה גורם מתווך בין אזרחים מודאגים לשלטון.⁸ פתיחתם של תיקי המודיעין של משטרת ישראל לעיון הציבור בגנוך המדינה מאפשרת ללמוד ממקור ראשון על אסטרטגיות ההתארגנות של המשטרה ועל התרבות הארגונית שהתגבשה בתוכה במאבק נגד הפנתרים. על ידי שימוש בחומרים אלה אנו מבקשים להראות שהמשטרה פעלה לא רק כארגון מדינתי הממונה על אכיפת החוק והסדר, אלא גם כארגון פוליטי פעיל שיש לו תפקיד מרכזי – אם כי לא יחיד – ביצירתה, בהפצתה ובהצפנתה של הפאניקה המוסרית שנוצרה. פעילותה זו נשזרה בפוליטיקה הזוהרית של שנות השבעים שהציגה זיקה אידיאולוגית מסוימת בין הפנתרים השחורים ובין תנועת מצפן (לב ושנהב,

7 דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 61, עמ' 2740.

8 במבט לאחור חשוב לציין שבשיראל של היום השתנה, ועדיין משתנה, השיח הסוציולוגי על המדינה. הרטוריקה הביטחונית להצדקת המאבק באיום הביטחוני אמנם נותרה בעינה (ולא זו בלבד שאינה דועכת, אלא אף נהנית מלגיטימציה בקרב חוגים רחבים), אך מוסדות המדינה מגוונים יותר, האתגר הניצב בפני מערכת הממשל מבפנים מורכב יותר, ותפקיד המשטרה (כמו הצבא) כגוף למימוש ערכים חברתיים ומוסריים נחלש. ביטוי לכך אפשר למצוא בטקסט שהוציאה לאור בשנת 1998 יחידת ההיסטוריה של המשטרה על טיפול המשטרה בפנתרים השחורים: "המשטרה איננה גוף שנועד לטפל בכל הבעיות והמצבים החברתיים הנוצרים מתהליך מורכב שמקורו בשורשי המבנה, בהרכב ובאופי החברה" (הוד, 1998, עמ' 399). לא זו הייתה נקודת המבט של המשטרה בשנת 1971, כפי שמראה העיון במסמכים הארכיוניים.

(2009), אף על פי שמצפן התנגדה לסדר היום האתנו-גזעי שהציבו הפנתרים וגם נתנה לכך ביטוי בכתב. כפי שהראינו, האידיאולוגיה המעמדית "כיבסה את המסמנים האתניים-גזעיים אל תוך שיח מעמדי חסר צבע כביכול" (שם, עמ' 143). במילים אחרות, ביקשנו

לראות בראשית מאבקם של הפנתרים השחורים לא רק אבן דרך היסטורית חשובה בפני עצמה במאבק האתני והחברתי בישראל, אלא גם כמסך שעליו התחולל מאבק של זהויות בשלהי שנות הששים ותחילת שנות השבעים; מסך עליו מוקרנות גם עמדותיו של השמאל הישראלי בשאלת הלגיטימיות של זהות מזרחית עצמאית (שם).

בהמשך הדברים נרחיב את הטענה הזאת ונבקש להראות שיצירתה של פאניקה מוסרית, שימוש במנגנוני מעקב ופיקוח כגון סוכנים, וכן שימוש בהלשנות – כל אלו היו פרקטיקות שנקטה המשטרה כדי לשמור על הסדר הפוליטי-חברתי-אידיאולוגי, אגב כינון הפנתרים השחורים כמי שמבקשים לערער את הסדר הזה. פרקטיקות אלו שימשו במפורש את המשטרה כדי לדחות את סדר היום האתנו-גזעי (שנהב ויונה, 2008) ולהציב את סדר היום של הפנתרים כחלק מהדיון הלאומי-מעמדי בשאלות של עבודה ועוני. אנו מבקשים להראות כאן כיצד באמצעות ייצור הפאניקה המוסרית שעתקו המשטרה והתקשורת את ההיררכיה האתנית הקיימת, ובד בבד מילאו תפקיד ראשי בדחיית סדר היום האתנו-גזעי. בתוך כך הציעה המשטרה למוסדות המדינה האחרים הן מידע והן המשגה תיאורטית ופרשנות על התארגנות הפנתרים ומשמעותה. תיקי המודיעין של משטרת ישראל מאפשרים לנו לעמוד באופן אמפירי לא רק על שיטות התיוג אלא גם על היקף הפאניקה המוסרית שפשטה בציבור ועל תפקידה של המשטרה בתחזוק ובאשרור של הפאניקה הזאת. לסיכום, בהמשך למחקרים קודמים על הפנתרים השחורים,⁹ ובהרחבה להסברים קודמים שניתנו לתהליכי התיוג וההדרה של הפנתרים, אנו מבקשים לבדוק כיצד פעלה המשטרה באמצעות פרקטיקות של קרימינליזציה ושל ניפוח מכון של הקשר בין תנועת הפנתרים השחורים לארגון האנטי-ציוני מצפן.

1. הפנתרים השחורים וארגון מצפן: שלושה נרטיבים אפשריים

את הקשר הפוליטי בין הפנתרים השחורים לתנועת מצפן אפשר לנסח בשלושה נרטיבים שהסתובבו במרחב הציבורי בתחילת שנות השבעים. הנרטיב האחד הוא נרטיב פוויטיביסטי המנסח את הקשר במונחים של עובדה קיימת, כפי שהפיצה המשטרה ושר המשטרה בראשה. במאי 1971 מאשר שר המשטרה שלמה הלל בכנסת כי:

9 גולדשטיין, 2007; דהאן-כלב, 1991; הופנונג, 2006; הרצוג, 1986; פרס, 1972; שטרית, 2004; שפרינצק, 1973; E. Cohen, 1972; Frankel, 2008; Bernstein, 1976, וכן בהמשך לכתיבה אקדמית מסתית, למשל סמוחה (Smoocha, 1972) או קרומר (Cromer, 1976), ויצירות תרבותיות על הפנתרים השחורים, בהן סרטו של נסים מוסק שחלקו צולם בזמן אמת (1971) וגרסתו המאוחרת שמעת על הפנתרים? (2002), או סרטם של אלי חמו וסמי שלום שטרית הפנתרים השחורים מדברים (2003).

מאז פורסם בחודש ינואר שנה זו בעיתונות וברדיו, על קיום הקבוצה המתקראת "הפנתרים השחורים", נעשים נסיונות חוזרים ונשנים מצד אנשי "מצפן" לפעול ולהפעיל אותם צעירים המתקראים "פנתרים שחורים", וזאת במטרה לנצל את בעייתם ומצוקתם לטובת מטרותיהם הפוליטיות של אנשי "מצפן".¹⁰

ובחלוף כ-13 יום ממשיך שר המשטרה ואומר:

בתוך קבוצה של אנשים אשר נעצרו בפעם האחרונה היו לפחות רבע שלא היו לא "פנתרים" ולא "שחורים" ולא מעדות המזרח. תאמרו שהם באו לשם במקרה? לא במקרה באו. הם כבר נעצרו בהזדמנויות קודמות כאשר הם הדביקו כרוזים בעניין ה"פנתרים", והם לקחו חלק פעיל בעבר באירועים קודמים. כל האנשים המשתייכים למה שנקרא "השמאל הקיצוני" שבתוכנו, כולם מלווים ודוחפים קבוצה זו לא למטרות "טובות".¹¹

ח"כ יעקב נחושתן מגוש חירות-ליברלים החזיק גם הוא בעמדה דומה:

צעירים אלה, המכנים עצמם "פנתרים שחורים", הולכים שולל אחרי אנשי שי"ח, "מצפן" ורק"ח עוכרי ישראל. בחירת השם תוכיח זאת; שם הידוע לשמצה בקרב ארגונים "שחורים" בארצות-הברית, שאינם מחמיצים הזדמנות להשפיל את כבוד ישראל ותומכים בגלוי ובמלוא היכולת בארגוני המחבלים הערבים [...] יש לעשות את הכל כדי להסיר מעל בשרם את העלוקות הללו [...] שמטרתם אחת: להסיח את דעת הציבור בישראל מהמצב החמור במישור הביטחוני, להחליש את עמידתנו האיתנה בגבולות, ולהוריד את המוראל של חיילינו בחזית. אנו מצווים לנתק את הצעירים האלה מהנהגתם ההרסנית ומהשפעתם הארסית של אנשי שי"ח, "מצפן" ורק"ח [...] ¹²

גם עיתון מפלגת השלטון קידם עמדה זו. למשל, ח"ג¹³ כותב בעיתון דבר שאם יחריפו הפנתרים את הטון וישמיצו וישקרו, "ימצאו את עצמם עד מהרה ב'חברה טובה' של מנבלי עצמם לדעת, של 'גולים' מסוימים, אנשי 'השמאל המהפכני', מצפנאים למיניהם

10 מתוך סעיף 4 בתשובת שר המשטרה ש' הלל, שניתנה על בימת הכנסת ביום 11 במאי 1971 לשאלתא של חבר הכנסת מ' אביזוהר מיום 7 במרס 1971 בהמשך לידיעה שהופיעה ביריעות אחרונות ב'3 במרס על מעצרים בקרב הפנתרים השחורים כדי למנוע מהם להפגין נגד העיוותים הסוציאליים שעליהם התריעו. מתוך דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 60, עמ' 2355.

11 מתוך דברים שנשא שר המשטרה ש' הלל בשם הממשלה ב'24 במאי 1971 בדיון בכנסת כתשובה להצעת אי האמון שהגישה הרשימה הקומוניסטית החדשה ולדברים שנשא מעל בימת הכנסת ח"כ מאיר וילנר. מתוך דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 60, עמ' 2483.

12 מתוך דברים שנשא ח"כ יעקב נחושתן (שם, עמ' 2485).

13 פסבדונים של חיים גורי.

[...] עד מהרה ישמשו, אם ירצו בכך ואם לאו, מכשיר בידי המכונה המתוחכמת האנטי ישראלית".¹⁴

בנרטיב זה החזיקה לא רק המשטרה, אלא גם הכתיבה המחקרית, ששבה ואשררה אותו. כותב למשל הסוציולוג יוחנן פרס (1972) בדו"ח מחקר: "בהשפעת חוגים שמאלניים (בעיקר אנשי 'מצפן' וכן סטודנטים זרים שהציגו בפניהם את רעיונות השמאל החדש) הגיעו הפנתרים פעמים אחדות אל סף ההכרעה האנטי-ישראלית. חלק מסיסמותיהם וטענותיהם (כמו גם השם שבחרו לעצמם) רומזו על נטיה בכיוון זה" (עמ' 23). פרס הוא אחד מאותם סוקרים ומעצבי דעת קהל שעליהם מצביע כהן (S. Cohen, 1972), המאשרים את הפאניקה המוסרית באמצעות מחקרים סקרים ותחזיות סטטיסטיות. פרס נדרש עתה אל שאלה קאונטר-פקטואלית שהציב: "מה מנע מן החבורה את הצעד המכריע?" כלומר חציית "סף ההכרעה האנטי-ישראלית". לדידו:

ראשית, חווית הילדות במוסררה שבגבול ירושלים המזרחית הטביעה חותם עמוק של איבה כלפי הערבים [...] שנית, הכרעה פרו-ערבית הייתה מגבירה את כוחם של יסודות שמאלניים רדיקליים בתנועה ושמיתה [צ"ל משמיטה] את השליטה מידי קבוצת המייסדים. שלישית [...] הפנתרים חשו שהציבור אליו רצו לפנות, אינו מוכן לקבל תנועה שאיננה ישראלית-לאומית. עמדת הפסיחה על שני הסעיפים הביאה על הפנתרים את הרע שבשני העולמות: מצד אחד לא הייתה נאמנותם הלאומית מעל כל ספק. רינונים על קשריהם עם מחבלים ערבים הוסיפו להופיע ולא הוכחו בצורה משכנעת [...] רוב בני עדות המזרח רואים בפטריטיזם ללא פשרות (המלווה במקרים רבים באיבה גלויה לערבים!) את דרך המלך להשתלבות במדינה [...] [ואולם] הסתייגותם של הפנתרים מאידיאולוגיות שמאלניות לא הייתה איפוא נמרצת דיה בכדי להסיר את החשדות. (פרס, 1972, עמ' 24-25)

הנרטיב השני מניח גם הוא את עובדות הקשר בין הפנתרים למצפן, אך הופך את היוצרות ותולה אותו ביוזמה של הממסד שביקש להשתמש בו כמכשיר לדה-לגיטימציה פוליטית. על פי גרסה זו, היו אלו המשטרה והממסד הפוליטי ששלחו את הפנתרים לזרועותיו של ארגון מצפן. שר המשטרה, בנאומו בכנסת ב-10 במרס 1971 הביא את דבריו של ח"כ שמואל תמיר מגח"ל, שניסח נרטיב זה מפורשות: "אני מבין [...] שאנו גרמנו על-ידי כך לקשר בינם ובין 'מצפן'. ומוסיף הלל ואומר: "רבותי, אני חושב שאנשים אלה ראויים להגנת החברה, שלא יפלו קרבן לא בידי 'מצפן' ולא בידי רק"ח. הם ראויים לכל הגנה".¹⁵ גם אורי

14 חיים גורי (ח"ג), "המחתרת", דבר, 1 בספטמבר 1971; ראה אור גם בגיליונו הראשון של "הפנתר השחור", בגנוז המדינה (להלן ג"מ) ל-10/412 ובבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים V1605.

15 מתוך דברים שנשא שר המשטרה ש' הלל בדיון בנושא "בעיות הנוער-במצוקה בארץ בכלל ובירושלים במיוחד" ב-10 במרס 1971. מתוך דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 60, עמ' 1809.

אבנרי¹⁶ מתנועת העולם הזה מצביע על מהלך התיוג שביצעה המשטרה כמעשה איזולת של מפלגת השלטון, שכן זה הפך אמיתי בתוצאותיו. הוא גם מרמז להיבט המדומיין של הפרשה:

זה שנים מפיצה התעמולה של "אל פתח" בעולם את ההבטחה שיבוא יום, ובני עדות המזרח המדוכאים מדינת הציונים יקומו נגד משטר הכוח הציוני-אשכנזי, יפרקו את עולה [...] לתעמולה זו מצאו סיוע בקבוצה קטנטנה הנקראת "מצפן" שזוכה להד בין-לאומי [...] מה עשתה המשטרה שלנו? היא הגישה לעראפת על מגש את המתנה הגדולה ביותר שהיא יכולה לתת לו: את ההוכחה שהנבואה הזו [...] מתחילה להתגשם. הנה יש כבר, כביכול, בני עדות המזרח שהם מדוכאים, מתקוממים נגד משטר הכוח הציוני אשכנזי, ו"מצפן" מעורבת בזה, ואנשי "מצפן" הם נרדפים פוליטיים. איזו חוכמה פוליטית הייתה בפעולה שייצרה תמונה זו?¹⁷

ח"כ מאיר אביזוהר מהרשימה הממלכתית החזיק בעמדה דומה כשדיבר על "טעות בפרופורציות" ו"שיקול דעת של חוסר בטחון":

...החשש שאנשי "מצפן", שמטעמי ריסון פרלמנטרי איני רוצה לצרף הגדרות לסוג הפתולוגיה הלאומית שלהם – החשש שהם "יתלבשו" על הפתולוגיה הסוציאלית, מעיד כמאה עדים על חוסר הבטחון שבו ניגשים חברי הממשלה השונים לטיפול בנושא. אני עצמי חושב שחשש זה הוא מופרז, כי כפי שכבר רמזתי, הנוער שאנו קוראים לו נוער הנמצא במצוקה רוצה סטטוס חברתי, ומשום כך שהצעירים הללו מתחילים לתפוס במה מדובר, כשמסבירים להם מהו "מצפן" – באותו רגע הם מסייגים מחבורה זו, אז כבר באה ההתקררות הראשונה. לכן חושב אני שהיתה כאן טעות בפרופורציות, ושיקול של חוסר ביטחון, שהוא אולי במקומו לגבי הבעיה הסוציאלית. אבל לאו דווקא לגבי הקשר בין הפתולוגיה הלאומית לבין הבעיות הסוציאליות.¹⁸

הנרטיב השלישי אינו מכחיש את דבר קיומו של קשר מסוים בין הפנתרים למצפן, אך מניח שהוא זניח לעומת מה שמציעים דיווחי התקשורת והמשטרה. כותבת על כך דליה שחורי

16 ראו לציין שבשנות החמישים נתפסו תמיר, אבנרי והעולם הזה כמשתפי פעולה עם שורת המתנדבים. איסר הראל, כפי שמראה קבלו (2007), "סבר שפעולותיה של שורת המתנדבים בהדרכתם של חוגים המעוניינים לחתור תחת הממסד ויסודות החברה בארץ, בסיועם של גורמים כמו העולם הזה, שמואל תמיר ואחרים, עלולות לחולל את אשר לא הצליחו לעשות המחתרות: שבירת התדמית המהוגנת והסמכות הממלכתית של המדינה, וגרירת קבוצות קיצוניות לפעולות מסוכנות נגד מוסדותיה" (שם, עמ' 102, מתוך בר-זוהר, 1971, עמ' 137).

17 מתוך דברים שנשא ח"כ אורי אבנרי, בדיון בנושא "בעיות הנוער-במצוקה בארץ בכלל ובירושלים במיוחד" ב-10 במרס 1971. מתוך דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 60, עמ' 1794.

18 מתוך דברים שנשא ח"כ מאיר אביזוהר (שם, עמ' 1797).

בעיתון על המשמר כבר במרס 1971: "הבלטת הקשר הזה [עם מצפן] עד כדי עשייתו עיקר, היא דרך מחוכמת להטעות את הציבור, על ידי פריטה על נימות האנטיפאתיה שהוא רוחש לאותה תנועה"¹⁹ (שחורי, 1971, עמ' 3). על פי נרטיב ביקורתי זה, ניפוח הזיקה האידיאולוגית של הפנתרים לשמאל הרדיקלי מטרתו להסיר את חנם בעיני הציבור, ליצור עוינות כלפיהם ולעקר את מחאתם. עמדה כזו הביעה גם האופוזיציה משמאל ומימין לשלטון של מפא"י: הן אמיל חביבי מהמפלגה הקומוניסטית והן שמואל תמיר מהמרכז החופשי גינו במרס 1971 בדיון בכנסת את המשטרה על שיצרה והעצימה את הטענה שלפיה ארגון מצפן בוחש בקדירה של הפנתרים.²⁰

אנו מבקשים להראות באמצעות המסמכים שבידינו ובמבט רפלקטיבי לאחור שהנרטיב השלישי הוא הקרוב ביותר לשקף את האופן שבו פעלה המשטרה, וכן שהפאניקה המוסרית פעלה במתכונת של סימולקרה, מערכת של שעתוק עצמי שבה אין אפשרות להבחין עוד בין מקור לחיקוי. הפאניקה המוסרית היא שיח בעל מאפיינים סטרוקטורליים שכמה מהם כבר מנינו (כמו ניפוח לא פרופורציונלי של האיום ועוינות ציבורית כלפי חברי הקבוצה), והמרכזי שבהם הוא ממד של הזנה הדדית בין הסוכנים המכוננים את השיח. כך למשל, שר המשטרה שלמה הלל מעדיף לצטט מעיתון על המשמר כדי להשיב בשם הממשלה להצעת אי-אמון של הרשימה הקומוניסטית החדשה שהוגשה על רקע היד הקשה שנקטה המשטרה בהפגנת ארגון הפנתרים.²¹ הוא אינו מצטט את מסקנתה של דליה שחורי שלא תאמה את רוח ההיסטוריה הציבורית, אלא ידיעה על כינוס ברומא של הארגונים לשחרור פלסטין:

בעיתון "על המשמר" מ-11 במאי דווח כי ברומא התקיימה מסיבת עיתונאים שבה הופיע דובר ארגון השיחרור הפלשתינאי [...] לא אקרא את כל דבריו. אבל לאחר שאבועמאר זה הסביר את הבעיות של ארגונו ואת כשלון תנועת הטרור, מצא בכל זאת דבר נחמה, ואמר – אני מצטט מהעיתון: "ה'חידוש' הסנסציוני היחיד בדבריו אבו עמאר היה, כי ארגוני המחבלים רואים כעת כחלק אינטגרלי מ'מלחמתם בשטחים הכבושים' את תנועת הפנתרים השחורים המורכבת לדבריו מ'יהודים מזרחיים נדכאים'. בין המרכיבים האחרים של 'מלחמה' זו מנה הדובר את רק"ח ואת מצפן.²²

19 דליה שחורי, "איך לא להילחם ב'פנתרים השחורים'", על המשמר, 8 במרס 1971, עמ' 3.
 20 התייחסויות בדיון שנערך בכנסת ב-8 במרס 1971 על חוק התקציב לשנת 1971-1972, פרק 4, תקציב משרד המשטרה. מתוך דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 60, עמ' 1720, 1723.
 21 שטרית (2004) טוען ששלמה הלל ומרדכי בן-פורת, ממייסדיו של ארגון יוצאי בבל בישראל, היו שרים בממשלות מפא"י ו"שיחקו תפקיד מכריע בקאופטציה של מנהיגים צעירים יוצאי עיראק למוסדות שבשליטת מפא"י" (שם, עמ' 136). מאיר-גליצנשטיין (2009) טוענת שהלל, שהתייצב בצד המפגינים המזרחיים בשנת 1957, ניצב מעברו השני של המתרס בהפגנות הפנתרים בשנות השבעים כשר המשטרה (שם, עמ' 262).

22 מתוך תשובת שר המשטרה ש' הלל בשם הממשלה להצעת אי האמון שהגישה הרשימה הקומוניסטית החדשה. מתוך דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 60, עמ' 2481.

גם ח"כ זבולון המר מסיעת המפלגה הדתית הלאומית מצטט מהעיתונות בשאלתא שהגיש לממשלת ישראל במאי 1971:

במעריב מיום א' סיון תשל"א (25 במאי 1971), נמסר בכתבתו של מנחם שמואל²³ שמר סעדיה יוסף, איש ציבור פעיל מאור-יהודה, העיד על כך, שפעילים של "מצפן" ושי"ח מארגנים קבוצות של "פנתרים" באור יהודה ומנצלים את מצוקת הנוער המקומי להסתה פוליטית נגד המדינה. בין היתר מסר על ניסיונם לשכנע את הנוער של אור יהודה לבל יתגייס לצה"ל.²⁴

ובמקום אחר הוא מסביר כי "הפנתרים" עובר עתה תהליך מסוכן [...] יש לבדוק כראוי מה חלקם של הגורמים כמו 'מצפן' בניצול רגשות, כדי להוסיף שמן למדורה ולהסית להפגנות אלימות, כפי שהעיד קפטן בני יהודה משה עוזרי בראיון במעריב.²⁵ חשיבותן של השאילתות הללו אינה מסתכמת במענה שנתן להן מי מחברי הממשלה, אלא נובעת מהדרמה הנוצרת מאופן הצגת השאלה, מאופן המענה לתשובה ומההיוון החוזר ביניהם. הפאניקה שנוצרה סביב הפגנות הפנתרים השחורים מקבלת ביטוי גם בעמדותיהם של שופטים. למשל, כשנעצר הסטודנט נתן כץ שחשף בעיתון הסטודנטים פי האתון את התעללות המשטרה בעצירים שהשתתפו בהפגנה של הפנתרים בחיפה, ציינה השופטת בגזר דינה שההפגנות הפכו ל"מכת מדינה" ושיש לעקור אותן מן השורש. היא נופה בכך במהלך המשפט ואמרה: "כלומניק שכמותך! מי אתה שתגיד לגולדה להתפטר? אתה יודע מה היא עשתה למען המדינה?" (שטרית, 2004, עמ' 150).

אם כן, נראה שכבר בזמן אמת היו שחקנים פוליטיים בשדה שזיהו את פעולת המשטרה כמכוונת ליצור פאניקה מוסרית. אך כפי שנראה בהמשך הדברים, האקלים החברתי-תרבותי באותן השנים לא אפשר ליתן משקל הולם לקולות אלו בספרה הציבורית הישראלית. הייתה זו פוליטיקת הזהויות בשנות השבעים (לב ושנהב, 2009) שהדירה מהשיח הפוליטי טיעונים אתנו-גזעניים שהפנתרים השחורים גלגלו לפתחו של הממסד. אנו מבקשים לראות בפאניקה המוסרית סביב הופעתם של הפנתרים ביטוי להגמוניה החזקה של מפלגת השלטון מפא"י ושל הפוליטיקה האשכנזית ולחשש לקיומן נוכח קריאת התיגר על הנחות היסוד החברתיות שלהן, שהופיעה כצלצול מעורר והזכירה את קיומה של ישראל שנייה נרחבת בשוליה של ישראל הראשונה. בסופו של דבר, חשש זה התברר כיותר ממוצדק. כחמש שנים לאחר מכן חברה ישראל השנייה אל מפלגת האלטרנטיבה והדיחה את מפלגת השלטון. מהפך 1977 נובע בין השאר מההתפצלות בין הפוליטיקה של המעמד הפוליטיקה של הזהויות (פילק, 2006). פיצול זה מאפשר את קיומה של מדינה משגיחה בתחום הפוליטי-ביטחוני ומדינה מפקירה בתחום החברתי-כלכלי-פוליטי. ניהול הפאניקה המוסרית בשנות השבעים על ידי המדינה ניוון בין השאר דווקא מהאיחוד בין שני פניה אלה של המדינה. סוגיה זו נכונה גם לגבי תנועת מצפן:

23 מנחם שמואל, "פעילי 'מצפן' ושי"ח מארגנים 'פנתרים' שחורים באור יהודה", מעריב, 25 במאי 1971, עמ' 4.

24 דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 61, עמ' 3157-3158.

25 שם, עמ' 2734.

מדינת ישראל של שנות השישים והשבעים, עם ערוץ טלוויזיה אחד והתלכדות סביב מדורת שבט אחת, ראתה בתנועת מצפן אויב אמיתי לסולידריות לאומית ולגבולות הלאומיים. כפי שנראה, יצירתה של הפאניקה המוסרית כחלק מפרקטיקות המעקב והפיקוח המשטריות שימשה כדי להגדיר את מרחב הפעולה הפוליטי באותה העת.

2. תפקיד המשטרה בכינון ובתחזוקה של הפאניקה המוסרית

תמיכה מלמטה

כפי שהראו סטיוארט הול ועמיתיו (Hall et al., 1978), פאניקה מוסרית אינה נשארת לעולם נחלת השלטון, המומחים או אמצעי התקשורת לבדם. כמו ההגמוניה, היא נתמכת גם מלמטה, מהציבור המודאג. כפי שהעיד מסמך של יחידת ההיסטוריה של המשטרה בדיעבד: "לפיקוד הבכיר של המשטרה הייתה הרגשה כי בחוגים מסוימים בציבור נוצרה ציפייה שהמשטרה תפתור את בעיית 'הפנתרים השחורים'" (הוד, 1998, עמ' 399). עמדה מאוחרת זו מאששת את הטענה העיקרית שלנו שהמשטרה אכן שיחקה תפקיד אידיאולוגי פעיל, נוסף על תפקידה כאחראית על שלטון החוק.

המצוד נגד הפנתרים היה נרחב וכלל שיתוף פעולה גם של "אזרחים טובים" ממונים מטעם עצמם לשמירה על שלטון החוק. למשל, דו"ח מתחנת המשטרה של קריית אונו מספר שאזרח "שהינו אישיות ציבורית הרוצה בעילום שם" מוסר על התקהלות של כמה צעירים בשעות הלילה המאוחרות בשכונה, וביניהם גם עובד של מחלקת הנוער במועצה. האישיות הציבורית דיווחה ששמעה שהצעירים "מדברים על הפנתרים השחורים".²⁶ מכתב שהתקבל מחבר קיבוץ כולל מידע על ביקור בקפה קנקן הסמוך לקפה טעמון בירושלים. הוא מזהה את פניו של צ'רלי ביטון מהטלוויזיה ומדווח שראה אותו מסתודד עם אנשים נוספים. כותב חבר הקיבוץ: "בכל העסק הזה יש יד לאנשי מצפן ושי"ח מאחר שזיהיתי שניים מהחלאות הללו. אהיה מוכן למסור עדות על כך במידה ושמיי לא יוכנס לעסק".²⁷ קצין המשטרה סנ"צ תורג'מן ממרחב ירושלים הודה לחבר הקיבוץ על יוזמתו וכתב במכתב תשובה כי "גלית [צ"ל גילית] חוש לאזרחות ומעשך יכול לשמש מופת לאחרים. ירבו אזרחים כמוך".²⁸ מכתב נוסף שהתקבל במרחב ירושלים מסטודנט ירושלמי מבקש גם הוא "להביע את הזדהותי ותמיכתי המלאה!!! בפעולות המשטרה וצורת דיכוי הפגנה פראית זו של הפנתרים". עוד מוסיף ומבהיר הכותב כי "חבל [...] שהמשטרה נתונה לביקורת ציבורית – לא אובייקטיבית הנשענת על מניעים עדתיים ורגשיים".²⁹

26 מתוך דו"ח ידיעה על אירוע שאירע ב־8 ביוני 1971 ושעליו דווח למשטרת ישראל ב־10 ביוני 1971 (ג"מ ל-392/18).

27 מתוך מכתבו של חבר קיבוץ דפנה למפקד מחוז (להלן מ"מ"ז) ירושלים מ־11 בינואר 1972 (ג"מ ל-412/10).

28 מתוך תשובתו של סנ"צ א' תורג'מן, סגן מפקד המרחב, מיום 26 בינואר 1972 (ג"מ ל-412-10).

29 מתוך מכתבו של סטודנט מהאוניברסיטה העברית אל מפקד מרחב (להלן מ"מ"ר) ירושלים נצ"מ בראלי מ־7 ביוני 1971 (ג"מ ל-412/9-9).

על היקף הפאניקה ושיתוף הפעולה בין אזרחים למשטרה אפשר ללמוד לא רק מהמכתבים ומדו"חות המודיעין, אלא גם מדו"חות של יחידות סיור. למשל, רס"ר מיחידה של מרחב דן מדווח על סיור בשכונת שבוי בתל אביב, שם מצא שלושה אנשים ישנים בחדר עזוב. הרס"ר דואג לציין בדו"ח כי "בחיפוש על גופו של [שם] מצאתי תעודה של ארגון הפנתרים השחורים. התעודה צולמה". הרס"ר ממשיך ומספר בדו"ח שבמהלך המשמרת גילה "שברחוב ז'בוטינסקי פינת קריניצי ברמת גן נמצא בית בעל 4 קומות ובדירת קרקע מתגורר צעיר כבן 21 בשם [שם] יחד עם הוריו והוא מגייס פנתרים".³⁰ רס"ר אחר מיחידת האיסוף מדווח על ביקור בבית ברמת גן שבו נכתבה על הקיר החיצוני סיסמה בזכות הפנתרים השחורים. השוטר מדווח על שיחה עם הורה של הצעיר שצייר את הסיסמה ומדווח שאביו של הצעיר מחק את הסיסמה מהקיר מרצונו. בדו"ח נכתב גם על שיחות תשאל שערך עם משפחות אחרות באותו בניין המגורים.³¹

מהמסמכים המשטריים ברור שהמשטרה התגייסה לטפל בסוגיית הפנתרים באופן פעיל כישות פוליטית, ולא רק כמי שאחראית לאכיפת החוק. בדו"ח של ראש אגף המודיעין למפכ"ל כשלושה חודשים לאחר הופעת הפנתרים הוא כתב: "מתוך חשש שהנושא עלול להתפתח להסתה בינעדתית ואולי אף לפעילות אלימה, החלטנו לאתר ולהפעיל מקורות בקבוצה [...] ללא טיפול, עלולה התארגנות זו להתרחב מעבר לשכונת מוסררה, ואולי אף מעבר לעיר ירושלים".³²

בשלבם מוקדמים מאוד של פעילות הפנתרים גייס מודיעין המשטרה סייענים ומודיעים מקרבם ומקרב אנשים בסביבתם החברתית הקרובה.³³ הסייענים מוגדרים בתארים כמו "המקור" או "מקור מזדמן", והמידע שסיפקו עסק בעיקר בהתארגנויות עתידיות ובמערכת היחסים בין חברי התנועה. למשל, המקור פ/51, מודיע קבוע של המשטרה, דיווח ששלושה חברי פנתרים שסודרו בעבודה מחוץ לעיר על ידי הוועדה לשיקום של משרד הרווחה אמרו בשיחות פרטיות שלא יוותרו על המאבק. המודיע הזהיר כי "ברגע ותהיה הפגנה או תסיסה [...] הם מיד ישליכו את תעודת העבודה ויצטרפו לפנתרים".³⁴ אותו מודיע, המקור פ/51, מדווח למשטרה על כוונת הפנתרים להפסיק את הקרנת הסרט מלכת הכביש בקולנוע רון משום שהוא "משיץ את המרוקאים במיוחד ומציג את הבעיה העדתית באופן מחפיר". המקור מתריע מפני אלימות הפנתרים שאיימו כביכול לזרוק בקבוקים מלאי בנזין על בד הקולנוע. בדו"ח המסכם של המשטרה נכתב כי "המקור תודרך לעקוב מקרוב על כול פעולה או החלטה [...] [וגם] לברר את מקור הכספים והכמות".³⁵ בתאריך 1 באפריל 1971 הודיע

30 תוכיר שנשלח לראש מחלק איסוף ב-24 באוקטובר 1971 (ג"מ ל-392/18).

31 תוכירים שנכתבו ב-6 וב-8 באוקטובר 1971 (ג"מ ל-392/18).

32 מתוך סעיף 8 בדו"ח סיכום ששלח נצ"מ שלוש, ראש המחלקה לתפקידים מיוחדים, למפכ"ל המשטרה ב-10 במרס 1971 (ג"מ ל-412/9).

33 מטעמי צנעת פרט יכינו המקורות המודיעיניים בשמות הקודים שבהם כונו על ידי המשטרה ולא ייערך דיון באשר לזהותם, אופן גיוסם ורמת האמינות של דיווחיהם.

34 מתוך פגישה שקיים פקד י' בן-אהרן, ראש לשכת תפקידים מיוחדים בפועל (להלן לת"מ) ירושלים, עם המקור ב-23 במרס 1971 (ג"מ ל-412/9 מ-24 במרס 1971).

35 מתוך דיווח ששלח פקד בן-אהרן, ראש לת"מ בפועל, לממ"ר ירושלים ולראש ענף תפקידים מיוחדים (להלן רעת"מ) דרום ב-30 במרס 1971, המבוסס על פגישתו עם המקור ב-29 במרס 1971 (ג"מ ל-412/9).

המקור פ/51 על מעורבותה של אמריקאית ששמה לסלי שעובדת בלשכת העיתונות, שעזרה לפנתרים להשיג מכונת כתיבה להדפסת חומר. כמו כן, המקור העביר למשטרה שמות של המתגייסים החדשים לפנתרים.³⁶ המקורות דיווחו למשטרה גם על אופני ניהול הכספים ועל מעילות בכספי הארגון והשימוש בהם "לצרכים אישיים".³⁷ בקרב חברי התנועה עלו חשדות שמופעלים בקרבם סיענים למשטרה, ואלה הביאו לחיכוכים בין החברים.³⁸ אנו מבקשים להתמקד עתה בשתי אסטרטגיות התיוג המרכזיות שהפעילה המשטרה כגוף מוביל בפאניקה הלאומית: (א) דה־לגיטימציה באמצעות קרימינליזציה של הפנתרים השחורים; (ב) דה־לגיטימציה באמצעות שיוכם לשמאל האנטי־ציוני. אנו מכנים פעולות אלה "אסטרטגיות" משום שהמשטרה ניפחה אותן בכוונה תחילה והשתמשה בהן לא רק באופן נקודתי אלא כמהלך שיטתי. דו"ח שכתב נצ"מ שלוש למפכ"ל במרס 1971 ממחיש את מידת היעילות של השימוש באסטרטגיות האלה:

[...] יש לציין שכמה גורמים חברו יחד והקלו מאוד על פעולתנו והם:

- א. הרקע הפלילי המובהק של חברי הפנתרים.
- ב. בחינתו הברורה של מצפן בפרשה.
- ג. הרקע של כמה מחברי מצפן שפעלו בפרשה.
- ד. השם "הפנתרים השחורים" שהזכיר כמובן את האלימות של החבורה הכושית בארה"ב.³⁹

פסקה זו ממחישה את התועלת שהביאה הפאניקה המוסרית לאפקטיביות של עבודת המשטרה ומחזקת את הטענה שגם אם המשטרה לא המציאה את הקשר בין מצפן לפנתרים, היא פעלה כסוכן פוליטי שתחזק ואשרר את הפאניקה הציבורית על ידי ניפוח שני איומים מוסריים לחברה: איום פלילי ואיום ביטחוני.

36 מתוך דו"חות מודיעיניים מס' 154/71 מ'1 באפריל 1971 ומס' 150/71 מ'29 במרס 1971 (ג"מ ל-412/9).

37 מתוך דו"ח מידע (מס' 30/71 – 1170) ששלח סנ"צ א' תורג'מן, רעת"מ דרום, לממ"ז דרום, לראש לת"מ ירושלים ולגורמי משטרה נוספים ב-10 ביוני 1971 (ג"מ ל-412/9).

38 למשל, באחת מפגישות המזכירות שואל פנתר אחד את רעהו: "מה היחסים בינך לבין בראלי [נצ"מ בראלי, מפקד מרחב ירושלים]?" (מתוך סעיף 10 בדו"ח מודיעיני 163/71 שנשלח לממ"ר ירושלים ולרעת"מ דרום מ'7 באפריל 1971 (ג"מ ל-412/9)). בכמה מקרים המשטרה מבקשת מהמקור להתמיד ולהשתתף כחבר רגיל בפעולות הפנתרים כדי שלא ייפול עליו חשד. למשל, כבר בתאריך 23 בפברואר 1971 מדווח קצין מודיעין לממ"ר ירושלים כי "המקור שהינו מקורב לחבורה המכנה את עצמה 'הפנתרים השחורים' קיבל הנחיות לחזור לפעילותם בכדי לדווח לנו על הנעשה" (מתוך סעיף 1 בדו"ח מודיעיני מס' 73/71 מ'23 בפברואר 1971 ששלח ראש לת"מ ירושלים לממ"ר [ג"מ ל-412/9]).

39 מתוך סעיף 32 בדו"ח סיכום ששלח נצ"מ א' שלוש, ראש המחלקה לתפקידים מיוחדים, למפכ"ל המשטרה ב-10 במרס 1971 (ג"מ ל-412/9).

אסטרטגיית הקרימינליזציה

קרימינליזציה היא מנגנון שבאמצעותו מתוארת ומוגדרת פעילות פוליטית במונחים של שיח פלילי, או במילים אחרות, קרימינליזציה מתרחשת כשפעולה פוליטית נכנסת לתחום השיפוט של הפרופסיה הקרימינולוגית ומוכפפת לכללי השיח שלה. בדרך כלל נשאלת השאלה כיצד קרימינלים זורעים סביבם פחד, אך בהקשר של פאניקה מוסרית עולה השאלה ההפוכה: כיצד פחד מייצר קרימינליזציה.

קרימינליזציה מאפשרת לעקר את הפוליטי (למשל מחאה על דיכוי או אי שוויון) ולהמירו בתיוג אישי קרימינלי. אלינה קורן (1999, 2004) הראתה למשל כיצד המדינה עשתה קרימינליזציה לאזרחים הפלסטינים שלה בשנות הממשל הצבאי, וכיצד פעולות פוליטיות של הפלסטינים ממוסגרות כקרימינליות, כמו בשיח על יום האדמה בשנת 1976. קורן (1999) מפיקה מכך גם לקח תיאורטי וקובעת שההבחנה המסורתית בין התנהגות פוליטית להתנהגות סוטה שהייתה דומיננטית במדעי החברה קרסה בשל הסימביוזה בין שתי הקטגוריות הללו במנגנון הקרימינליזציה. התנהגות חברתית פוליטית יכולה להיחשב סטייה אם היא ממוקמת על גבול החוק או מחוצה לו. לדוגמה, האיסור על מגע עם אש"ף בשנות השמונים הוא מקרה מובהק שבו החוק שימש לדיכוי עמדות פוליטיות, ועברה על החוק נתפסה כסטייה; כלומר נעשתה קרימינליזציה של הפעולה הפוליטית. וכשפעולה פוליטית נעשית על ידי שחקנים שכבר עברו בעבר על החוק, למשל בעלי רישום פלילי – כמו במקרה של הפנתרים – ההבחנה בין פעולה פוליטית לסטייה קשה כפליים (בן נתן-שרין, 1978; Mizrachi, 2004). כחלק מדין ב"ניצני פוליטיקה של דה-לגיטימיות בישראל 1967-1972", בוחן שפרינצק (1973) את דה-לגיטימציה ואת הלגיטימציה של האתניות בישראל באותה העת באמצעות חקר המקרה של הפנתרים השחורים. לדידו, "הפנתרים מלאו [...] פונקציה שהיתה הרבה יותר גדולה ממידתם הטבעית. הם איפשרו לתודעת מחאה עדתית חסרת עיצוב פוליטי ספציפי להשתחרר ולבטא את עצמה" (שם, עמ' 15).⁴⁰ באמצעות ניתוח תוכן של המוטיבים המרכזיים בכרוזי הפנתרים השחורים מבקש שפרינצק לבחון אם הפנתרים השחורים עברו ממה שהוא מכנה "משבר של אמון" עם המשטר ל"קונפליקט של לגיטימציה" (שם, עמ' 16-17). את ההסבר לכישלון הפנתרים כארגון מחאה הוא מבקש לתלות בשני גורמים: הראשון הוא אופיים של מנהיגי הארגון, והאחר הוא "מאמץ המכניזמים של הפוליטיקה של הלגיטימיות (המימסד!) לנטרל את האיום הצפון ב'פנתרים'" (שם, עמ' 21). בין היתר מונה שפרינצק את "אי יכולתם [של הפנתרים] להשתחרר מן העבר הפלילי" (שם, עמ' 17) כאחד הגורמים לכך "שהפנתרים כקבוצה לא עברו לשלב מתקדם בתהליך דה-לגיטימציה ונשארו תקועים במידה רבה במשבר האומן איתו החלו דרכם" (שם, עמ' 19). ניסוח זה מרמז שגם העבר הפלילי של הפנתרים היה בין הגורמים שהביאו לכישלונם. אך עבר פלילי אינו רק מצב אובייקטיבי המצוי בעולם החברתי, אלא גם ביטוי לשיח מתייג שמידותיו ועוצמתו הן הבניות חברתיות. לכן הציטוט המציג את העבר הפלילי כעובדה מתעלם מההיבט המדומיין והמנופח של התופעה ותורם לשכפול של השיח המתייג. הטענה בדבר תיוג אינה מבקשת להכחיש את העובדה שלרוב הפעילים המרכזיים בפנתרים היה רישום פלילי במשטרה, חלקו על עברות פעוטות וחלקו על עברות חמורות, אך הרישומים הפליליים והנגזרות

40 את הצלחתם של הפנתרים רואה שפרינצק (1973) בעיקר בתהודה הציבורית שעוררה מחאתם, בהקמת ועידת ראש הממשלה לבריקת בעיות נוער במצוקה ובהצלחתם בבחירות להסדרות (עמ' 20).

התרבותיות שלהם שימשו פריזמה יחידה כמעט שמבעדה היה אפשר לדבר על חברי הפנתרים בשיח הציבורי. הפאניקה המוסרית, שחלק ניכר ממנה נוהל בידי המשטרה, רידדה אפשרויות חשיבה אחרות על הפנתרים באמצעות העצמת הגורם הקרימינלי שבעברם.⁴¹ בדפי הסברה של מחלקת ההדרכה של המשטרה משתמשת המשטרה במונחים כמו "אספסוף אליים", "השתלטות האספסוף על הרחוב", "התגודדויות של פרחים-בריונים", "פורקן יצרים פרוצים והרסניים". מלבד כל אלה מסבירה המשטרה לשוטריה וקציניה, רובם מורחים,⁴² שמחאת הפנתרים השחורים עשויה לפגוע ב"הצלחת הלוחמה בעוני".⁴³ כדאי לשים לב לאופן שבו הדה-לגיטימציה של הפוליטי סוחפת גם את הקרימינלי וגם את הפוליטי וממירה אותם בקלות זה בזה. ההמרה הזאת נעשתה כלל דקדוקי של עבודת המשטרה. למשל, מודיעין מחוז תל אביב דיווח על מעורבות של פעיל בארגון הפנתרים בתל אביב. מהדיווח אפשר ללמוד עד כמה עמוקה היא עבודת התיגו:

יליד קהיר [...] מציג עצמו כעיתונאי [...] מוכר כרמאי [...] נראה בחברת פורצים, היה עצור מספר פעמים [...] הוציא חוברת "הד המעורר" אשר הנושא שלה היה "פיטורי פועלים בנמל אשדוד" ומותח ביקורת על המשטרה. כותב בנושא אפליות וקיפוח עדתי. משתייך למפלגה הקומוניסטית, הוזכר כמעורב בהסתת תושבי שכונת התקווה [...] מכר את ביתו ובכסף זה מימן הפצת כרוזים [...] הפיץ בירושלים כרוז בשם ה"סוכבה" בו הוא קורא להקים תנועה שתקרא "אריות ישראלים שחורים". מוכר כקיצוני בדעותיו בנושא של אפליה וקיפוח. באחד מדוחות המידע, הוזכר כי יש חשד שיש לו קשר עם ארגונים עוינים.⁴⁴

תיאור זה מניח את התארים "רמאי", "עצור", "קיצוני בדעותיו" ו"קשר עם ארגונים עוינים" כמושגים חלופיים זה לזה. באופן דומה נכתב על מנהיג פנתרים אחר שהוא "עברייני לשעבר, המקורב לכוהמה הירושלמית, מציג עצמו כאמן, צבר, הוריו מיוצאי מרוקו, מוכר לנו כקומוניסט".⁴⁵ המושג "קומוניסט" היה מושג גנרי להפללה פוליטית, בייחוד כשהוצמד

41 אף השיח האקדמי השתתף בתיוגם של הפנתרים. דוגמה מובהקת שגלשה לשיח הציבורי היא עדותו של פרופ' ש' שוהם, ראש המחלקה לקרימינולוגיה באוניברסיטת תל אביב, בפני ועדת הכנסת לחינוך-שירותים ב-16 במרס 1971. על סדר היום הוצבה סוגיית "בעיות הנוער-במצוקה בארץ בכלל ובירושלים במיוחד", ושוהם הבחין בין השאר בין עבריינות שמקורה ב"משפחות עברייניות" ובין עבריינות אצל "בני טובים", קטגוריות שהיו מקובלות אז בדיון הציבורי (ג"מ כ-5/209).

42 מאיר-גליצנשטיין (2009) טוענת כי "עמידתם של מורחים משני עברי החוק [...] נלוותה משנות החמישים ואילך למתח העדתי במדינת ישראל. כאמור מרבית השוטרים בדרג הנמוך היו מורחים וגם תפקיד שר המשטרה נעשה נחלתם של מורחים" (שם, עמ' 262).

43 מתוך דף הסברה מס' 19 של מחלקת ההדרכה באגף הארגון של משטרת ישראל מספטמבר 1971 (ג"מ ל-412/10). בעניין זה ראו גם לב ושנהב (2009), בייחוד עמ' 147-149.

44 מתוך סעיף 22 בדו"ח מס' 21/71 מ-14 באפריל 1971 שכתב רפ"ק תורג'מן, רעת"מ דרום (ג"מ ל-412/9).

45 מתוך סעיף 6 בסקירה ששלח רפ"ק תורג'מן, רעת"מ דרום, לממ"ז דרום ואחרים ב-12 באפריל 1971 (ג"מ ל-412/9).

לפיליות ("עברייין לשעבר"). ברוב הדו"חות המודיעיניים של משטרת ישראל, ובעיקר באלה שיועדו לגורמים חוץ-משטריים, כונו הפנתרים בכינויים מתייגים כמו "הפורץ והגנב [שם]" או "[שם] הינו נשוי לפרוצה לשעבר" או שהינו "רועה זונות לשעבר וסוחר סמים".⁴⁶ במקום אחר נאמר ביחס לנסיעתו של אחד ממנהיגי הפנתרים לכנס באיטליה שהנסיעה "מומנה על ידי הפרוצה".⁴⁷ בדו"ח אחר מתואר אחד מראשי הארגון כנחשב "לרמאי המחניף לארגון ואינו יציב ביותר לא מבחינה רוחנית ולא מבחינת נאמנות".⁴⁸

פרקטיקה אחרת של קרימינליזציה שנקטה המשטרה היתה השימוש בכינוי בדוקאי. בדוקאי הוא כל מי שהמשטרה סימנה משיקוליה היא כמי שנבדק או שראוי לבדוק, ואין בכך כדי ללמד על קיומם של רישומים פליליים בעברו. לשון אחר, אדם אינו צריך להיות חשוד או מואשם במעשה כלשהו כדי שהמשטרה תגדירו בדוקאי. חרף העובדה שזהו סימון פנימי בשיח המשטרה, יש בו כדי להגדיר אדם אפריורית כחשוד, הגדרה שעלולה לבוא לידי ביטוי באופן התנהלותם של כוחות המשטרה כלפיו. חברי קבוצת מוסררה הוגדרו בדוקאים, וסימון זה התיר את מעצרו התכוף. בדו"ח שהמציא רפ"ק תורג'מן בפברואר 1971 למפקד מחוז ירושלים הוא מספר שנפגש עם "המקור", ושהלה סיפר לו שהרעיון להקים את ארגון הפנתרים השחורים מקורו בצ'רלי ביטון ובמאיר לוי, "שניהם בדוקאים" לדברי הקצין. זאת ועוד, אף "המקור" עצמו זוכה ליחס חשדני מצד רפ"ק תורג'מן המטיל ספק באמינותו, אך אינו נמנע מלבסס את הדו"ח כולו על דבריו: "[...] המקור עצמו הינו בדוקאי [...] הוא פרימיטיבי [...] מחוסר עבודה כעת. כדי לדלות ממנו פרטים יש לתחקרו הרבה. ניתן להפעילו שוב, אם יוטלו עליו משימות מוגדרות בנושא".⁴⁹

הפנתרים עצמם נתנו ביטוי לעבודת התיג של המדינה באחד הכרוזים שנשא את הכותרת "עד מתי ירדוף אותנו העבר".⁵⁰ בפגישתם עם גולדה מאיר ב-13 באפריל 1971 סיפרו לה

46 שם, סעיף 14.

47 מתוך סעיף 56 בדו"ח מידע מס' 74/71-2124 מ'1 באוקטובר 1971 ששלח סנ"צ א' תורג'מן, רעת"מ דרום, לממ"ז (ג"מ ל-412/10).

48 מתוך סעיף 6 בדו"ח מודיעין מס' 71/498 מ'12 בספטמבר 1971 ששלח פקד בן-אהרן, ראש לת"מ ירושלים, לסממ"ז ולרעת"מ דרום (ג"מ ל-412/10).

49 מכתבו של רפ"ק תורג'מן, רעת"מ דרום, לממ"ז דרום מ'23 בפברואר 1971 (ג"מ ל-412/9).

50 סעיף 10 בדיווח שכתב פקד בן-אהרן, ראש לת"מ ירושלים, לממ"ז ולרעת"מ ב'25 במרס 1971, הסוקר את הפעולות שערכה קבוצת הפנתרים ואת הכרוזות שהכינה לקראת הכנס באולם ויז שבאוניברסיטה העברית (על פי דיווחי המקור המודיעיני בפגישה שנערכה עמו ב'24 במרס 1971). במסמך אחר ששלח ראש לת"מ ירושלים לממ"ז ולרעת"מ ב'25 במרס 1971 הוא פירט את תוכן הכרוזות שהוצגו באולם לבסוף: "טדי קולק לא נרד מהדשא"; "אנחנו רוב שהוא מיעוט"; "עד מתי נגור 20 בחדר"; "די מקיפוח ודי מהפלייה"; "לצה"ל כן ודויר לא"; "מתי אבוטבול יהיה פייגין"; "שייויון לכל, די לשאת עוד [אות] קיין"; "עליה כן, אך לא על חשבון המסכנים". המזכר נחתם בהערה כי "יש להניח שחלק גדול מכרוזות אלה הובאו ע"י אנשי מצפן" (ג"מ ל-412/9).

ש"אות קיין רודף אותם",⁵¹ שכן מנגנוני קרימינליזציה אינם נותרים רק במישור הסימבולי, ויש להם השפעה אדירה על הפרקטיקה הפוליטית.⁵² עיתונאית על המשמר דליה שחורי מבקרת בזמן אמת את השימוש שעושה המשטרה במנגנון התיוג של הקרימינליזציה:

המשטרה נתנה ידה לתיאוריה זו בנפש חפצה מפני שגם לה יש כנראה חלק במצפון הלא-נקי של הרשויות המטפלות בנוער השוליים [...] יתכן כי לולא הייתה המשטרה הגורם הראשון שמטביע אות-קין על עברייין לשעבר היו הנתונים על גובה הפשיעה אחרים [...] היה נוח [למשטרה, לשוטרים] לראות בפנתרים השחורים קבוצה עבריינית ביסודה שהתחברה עם "מצפן", כי אז לפי מושגיהם זוהי קבוצה "בלתי מכובדת", שמותר למנוע ממנה בעבור זה את חירויות האזרח היסודיות.⁵³

שחורי צדקה באבחנותיה, ואולי המעיטה בחומרתן. המסמכים המצויים ברשותנו מלמדים על שימוש בקרימינליזציה כאסטרטגיה מודעת ומכוונת של המשטרה. אבנר עמיאל, שהיה ראש המדור לעבודה קהילתית בעירייה וסייע לפנתרים בהתארגנות הראשונה שלהם, נזכר כי "זו הייתה עלייה מקארטיסטית, כאילו החדרתי את אנשי מצפן לעבודה עם נוער הרחוב" (הד, 2002, עמ' 4). אנשי מצפן לא יזמו את ההתארגנות של הפנתרים השחורים, אך "העלילה" הזאת דבקה בחברי התנועה ושימשה מנגנון מרכזי של דה-לגיטימציה לפנתרים (ברנשטיין, 1979, עמ' 76-77).

אסטרטגיית ניפוח הקשר עם תנועת מצפן

החיבור של הפנתרים עם מצפן נוסח בדו"חות המשטרה (וגם בעיתונות) באופן הבא: "קבוצת הפנתרים קיבלה ממצפן דוקטרינציה נוסח 'הפנתרים השחורים' באמריקה".⁵⁴ כאמור, איננו טוענים שהזיקה בין הפנתרים השחורים לארגון מצפן מדומה לחלוטין, ונראה שיש לה בסיס עובדתי מסוים (לב ושנהב, 2009). טענתנו המרכזית היא שעובדה היסטורית זו שימשה עמוד שדרה לפאניקה המוסרית ופריזמה מרכזית שמבעדה אומן הציבור לפרש את מחאת

51 מתוך סעיף 10 (עמ' 3) בדו"ח מודיעין (מס' 21/71) שכתב רפ"ק תורג'מן, רעת"מ דרום, ב'14 באפריל 1971 (ג"מ ל-9/412). את הפרוטוקול כמעט במלואו אפשר למצוא אצל לב (2008).

52 למשל, החלטתו של ניצב דוד עופר מ'12 בספטמבר 1971 שלא לתת אישור לבקשת ארגון הפנתרים השחורים מיום 10 בספטמבר 1971 לקיים אספה בכיכר המנוחה ב'15 בספטמבר 1971 בשעות 16:30-19:30 כדי "להביא לידיעת הציבור את פשעי הממשלה" נתמכה גם בהמלצת מפקדת המחוז לסרב בשל הפרת תנאי הרישיון שניתנו להפגנה ב'23 באוגוסט 1971. ניצב עופר מפרט את טעמיו ומבהיר כי "שלשת המבקשים היו אחראים בהפגנות קודמות והוכיחו שאינם מסוגלים לעמוד בתנאי הרישיון ולהבטיח קיומם". נראה שמקורו של הסירוב בעברם הפלילי של המבקשים (ג"מ ל-10/412).

53 דליה שחורי, "איך לא להילחם ב'פנתרים השחורים'", על המשמר, 8 במרס 1971, עמ' 3.

54 מתוך סעיף 3 בסקירה ששלח רפ"ק תורג'מן, רעת"מ דרום, לממ"ז דרום ב'12 באפריל 1971 (ג"מ ל-412/9); ראו גם סעיף 10 בסקירה ששלח נצ"מ שלוש, ראש לת"מ ירושלים, למפכ"ל ב'10 במרס 1971 (ג"מ ל-9/412).

הפנתרים. המשטרה מצדה נטלה תפקיד פעיל ביצירתה ובהחדרתה של הפאניקה המוסרית לתודעתו של הציבור הישראלי. במרס 1971 דיווח נצ"מ שלוש למפכ"ל את העובדות הידועות לו על מעורבות מצפן במחאת הפנתרים וסיפר לו שסוכם עם ראש עיריית ירושלים טדי קולק שיביא לידיעת הציבור את עניין "בחישת מצפן בפרשה" ואת "היות פעילי החבורה אנשי שוליים".⁵⁵ בדברים אלה מדגים נצ"מ שלוש הן את עבודת התיוג באמצעות הקרימינליזציה והן את עבודת התיוג באמצעות חיבורם של הפנתרים עם מצפן. שר המשטרה ביטא טענה דומה בכנסת בניסוח בעל ממד מוסרי, לא נעדר צבע: "צריך היה להציל את האנשים הללו [הפנתרים] מפני אלה שניסו לדחוף אותם, אנשים שבעים, לבנים ולא פנתרים".⁵⁶

שתי אסטרטגיות תיוג אלו – קרימינליזציה וחציית גבולות אידיאולוגיים – עוברות כחוט השני כמעט בכל דו"חות המודיעין של המשטרה. למשל, בדו"ח של רפ"ק תורג'מן, ראש ענף תפקידים מיוחדים במחוז הדרום של המשטרה, מיום 4 ביוני 1971, הוא כותב שביום שני, 31 במאי 1971, התקיימה פגישה של כשישים-שבעים פנתרים מירושלים ומתל אביב עם אנשי מצפן, והוא מפרט את שמותיהם: מאיר ויגודר, שמשון ויגודר, דני לויט ויגאל נוח ("העז").⁵⁷ מידע מסוג זה הופיע פעמים אחדות בדו"חות המודיעין של משטרת ישראל, למשל בדו"ח המסכם של נצ"מ שלוש למפכ"ל:

נמסר לנו ממקורנו כי:

- א. מימון הכרוזים נעשה על ידי אמו של אחד מפעילי מצפן (שמשון ויגודר).
- ב. פעיל מצפן אחר (מאיר ויגודר) נתן כסף לאיש הפנתרים כדי לקנות אלות.
- ג. התחילו לרכוש קסדות בידי אחד מהקבוצה [...]
- ד. בבית אחד מפעילי מצפן (יגאל נוח) מכינים כרזות.
- ה. פעילי מצפן יחד עם כמה מהפנתרים מארגנים את בואם של קבוצות מתל אביב, חיפה ואולי גם ממקומות אחרים – להפגנה.
- כדי לוודא את נכונות המקור, הופעלה החוליה הסמויה. מדיווחיה ניתן לאשר כי דברי המקור נכונים הם.⁵⁸

כדי להעצים את המשמעות הסימבולית של החיבור עם גורמים אנטי-ציוניים מוסיף נצ"מ שלוש לדרווח כי: "קבוצת הפנתרים קיבלה מברקי עידוד למאבקם הצודק. עיתונים בארצות ערב הזכירו [...] את 'שליטת האשכנזים ביהודי המזרח' וכן הפנו את תשומת לב 'תנועת

55 מתוך סעיף 19, עמ' 3, בסקירה ששלח נצ"מ שלוש, ראש לת"מ ירושלים, למפכ"ל ב-10 במרס 1971 (ג"מ ל-412/9).

56 מתוך דברים שנשא שר המשטרה ש' הלל בכנסת בדיון בנושא "בעיות הנוער-במצוקה בארץ בכלל ובירושלים במיוחד" ב-10 במרס 1971. מתוך דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 60, עמ' 1809.

57 מתוך סעיף 4 בדו"ח מידע מס' 1119-28/71 ששלח סנ"צ א' תורג'מן, רעת"מ דרום, לממ"ז דרום ואחרים מ-4 ביוני 1971 (ג"מ ל-412/9).

58 מתוך סעיפים 13-14 בסקירה ששלח נצ"מ שלוש, ראש לת"מ ירושלים, למפכ"ל ב-10 במרס 1971 (ג"מ ל-412/9).

ההתנגדות הפלסטינית' (אל מצוור, 12.2.71) לתנועה זו ובקשו 'לנסות ולהכנס לדו-שיח והדברות עם צעירים אלה'.⁵⁹

באופן דומה, בדיון של מטה מרחב דן בעקבות הפגנת הפנתרים שהתקיימה ב-15 בדצמבר 1971 בכיכר מלכי ישראל (היום כיכר רבין) דיווח נצ"מ איבצן, מפקד מרחב דן, כי "הפנתרים השחורים רכשו והדביקו לעצמם שם של ארגון אנטישמי. בתור ארגון ישראלי, הכינוי עצמו גרם לזעזוע בציבור [...]", ורפ"ק מרכוס הוסיף כי: "גופים פוליטיים בעיקר אופוזיציונים, מהשמאל הקיצוני ועד לימין הקיצוני נצלו את הארגון למטרותיהן ומגופים אלו הפנתרים זכו לתמיכות כספיות לא מבוטלות. החומר האנושי בתוך הארגון ירוד, ובחלקו אנשים בעלי עבר פלילי".⁶⁰

בדו"ח ששלח ראש הלשכה לתפקידים מיוחדים למפקד מרחב ירושלים ב-25 בפברואר 1971 דיווח כי "פיין שמשון איש מצפן שמקשר בין המצפניסטים לבין חבורת הפנתרים השחורים".⁶¹ לא זו בלבד שהשם "פיין" מחליף את "ויגודר", אלא שמשון ויגודר עצמו מכחיש את הקשר הזה המיוחס לו, שכן לבד מקשר חברות עם חיים הנגבי לא היה במגע עם אנשי מצפן נוספים באותה התקופה (ויגודר, 1999). יתר על כן, בדו"ח מודיעיני שנשלח למפקד מרחב ירושלים בתאריך 7 במרס 1971 נמסר שרס"ל מהמשרה נפגש עם "סייען בהרצה", ומפיו נודע כי "[...] רוב הדוברים התנערו ממצפן [...] וכן כי] הוחלט באותה ישיבה להוציא כרוז המגנה את פעילות מצפן".⁶² מצפן הפך אפוא לכינוי של גנאי גם בקרב הפנתרים עצמם. באחת הישיבות התלקח ויכוח חריף בין ראובן (רוברט) אברג'יל לאברהם ברדוגו על הבחירות למזכירות הארגון. ברדוגו פתח את דבריו במילים: "אני כפנתר מאשר שחייבים להיות בחירות". על כך ענה לו אחד החברים הוותיקים: "אתה מלשין מצפניסט ורוצה לדעת כדי להלשין. צא מביתי".⁶³

הקשר האמיתי או המדומיין (תלוי את מי שואלים) קיבל העצמה בתודעה הציבורית בעקבות ריאיון שנתן אדי מלכה לעיתון ידיעות אחרונות ב-16 ביולי 1971. מלכה אמר בעקבות נטישתו את התנועה כי:

גופים שמאלניים מממנים את נסיעת משלחת הפנתרים לאמריקה [...] "הפתח" ביקש להתקשר עמנו [...] אנשי מצפן "התלבשו" עלינו [...] לא רצו לגלות לי מי נותן את הכסף לנסיעה, אבל אני יודע שזה כסף של מדינה זרה. אחד מחברינו סיפר לי לפני כחודשיים שמישהו ממנהיגי מצפן פנה אליו והציע לו 2000 לירות שטרלינג מה"פתח" ופגישה לקבלת נשק ותידור. (מצוטט אצל דהאן-כלב, 1991, עמ' 204)

59 שם, סעיף 28.

60 "פריטכל – דיון על הפגנת הפנתרים השחורים שהתקיימה ביום 15.12.1971 בכיכר מלכי ישראל" (עמוד ראשון) (ג"מ ל-392/18).

61 מתוך מכתב ששלח פקד בן-אהרן, ראש לת"מ ירושלים, לממ"ר ירושלים (ג"מ ל-9/412).

62 מתוך סעיף 55 בדו"ח מודיעיני מס' 98/71 מ-7 במרס 1971 (ג"מ ל-9/412).

63 סעיף 33 בדו"ח מודיעיני מס' 155/71 מ-1 באפריל 1971 (ג"מ ל-9/412).

אחד הנושאים בדיון המשטרתי על הפנתרים הוא מקורות המימון של התנועה. על פי רוב, נטען שהכסף שהגיע לפנתרים מקורו בתנועת מצפן. למשל, באחד מדו"חות המודיעין נכתב כי "חיים הנגבי [...] תרם במוצאי שבת – 300 ל"י ממצפן למען הפנתרים השחורים".⁶⁴ בשיחה שלנו עם הנגבי הוא הבהיר שלמיטב ידיעתו אנשי מצפן מעולם לא תרמו כסף לפנתרים.⁶⁵ הכסף שהעביר חיים הנגבי כמתואר בדו"ח האמור היה תרומה של היהלומן דוד ארנפלד.⁶⁶

באוגוסט 1971 הזמינה ועדת הפנים של הכנסת את מפכ"ל המשטרה רב ניצב פ' קופל ואת מפקד מחוז דרום ניצב ד' עופר לדווח לוועדה על הפגנת הפנתרים השחורים. ניצב עופר ביקש להבהיר כי "הדבר הזה [ההתארגנות] מתפשט בכל מקום בו יש ריכוז של יהודים יוצאי ארצות המזרח וזה מדאיג מאוד".⁶⁷ ניצב עופר המשיך והסביר: "הבעיה רצינית. בתוך החברים המתארגנים יש גורמים עוינים למדינה. הם עושים זאת כדי לעודד תסיסה פנימית במדינה".⁶⁸ ויושב ראש הוועדה מ' סורקיס הוסיף: "לא אהיה מופתע אם מחר יהיה להם כסף מאל-פתח או מגוף זר אחר".⁶⁹ ח"כ יוסף תמיר מסיעת גוש חירות-ליברלים התריע כי "המשטרה תצטרך להתגונן. מי שיוודע את ההיסטוריה של המשטרה בכמה מקומות בארצות-הברית יודע, ששם המשטרה הקימה ארגונים חשאיים לחסל את הפושעים".⁷⁰

כותרת ידיעה של עדה לוצ'אני שהופיעה ב-26 באפריל 1971 בעיתון מעריב העצימה את הסיבות לפאניקה: "אבו עמר בזכות 'מצפן', 'הפנתרים' והקומוניסטים". קריאה מדוקדקת בידיעה פרי עטה של לוצ'אני מרומא אינה מלמדת דבר נוסף על המידע שבכותרת הסנסציונית. רובה המכריע עוסק בכנס של הארגונים לשחרור פלסטין ברומא, והיא ספק מצטטת ספק מספרת את מה שלמדנו כבר באותה הכותרת.⁷¹ מעריב ממשיך בקו פוליטי עוין זה גם חודש לאחר מכן (ראו הערה 23).

64 מתוך דו"ח מודיעיני מס' 162/71 ששלח פקד בן-אהרן, ראש לת"מ ירושלים, לממ"ר ירושלים ולרעת"מ דרום ב-6 באפריל 1971 (ג"מ ל-9/412).

65 עובדה זאת נתמכת באמור בסעיף 4 בדו"ח מודיעיני מס' 163/71 מ-7 באפריל 1971, שם נאמר כי "המקור ביקש לתקן את דבריו שנמסרו קודם-לכן אשר פורסמו בדו"ח מודיעיני מספר 162/71, תשלום הסך של 300 ל"י לא בוצע על-ידי חיים הנגבי אלא על-ידי אריה בובר" (ג"מ ל-9/412).

66 ארנפלד היה ידוע בקהילה העסקית של אותה התקופה. היה לו קשר אישי עם פנחס ספיר, שר האוצר דאז, הוא זכה לתואר "יהלומן מצטיין" של ישראל, ואף כונה על ידי ספיר "היהלומן האדום" בשל עמדותיו השמאליות.

67 מושב שני של הכנסת השביעית, פרוטוקול 90 מישיבת ועדת הפנים מיום 24 באוגוסט 1971, עמ' 9 (ג"מ כ-197/7).

68 שם.

69 שם, עמ' 10.

70 שם, עמ' 8.

71 עדה לוצ'אני, "אבו עמר בזכות 'מצפן', 'הפנתרים' והקומוניסטים", מעריב, 26 באפריל 1971.

סיכום ודיון

את המרחב הציבורי עיצבו אסטרטגיות הפעולה והתיג של המשטרה: הקרימינליזציה מחד גיסא, והקשר לשמאל האנטי-ציוני מאידך גיסא. אלה סייעו לדחות את סדר היום האתנו-גזעי שניסו הפנתרים להציב בפני החברה בישראל בראשית שנות השבעים, ואשררו את ההיררכיה האתנו-גזעית כשהציבו, שוב, את האשכנזים כלבנים ומשכילים ואת המזרחים כשחורים חסרי השכלה שמונחים על ידם. כפי שאנו מראים במקום אחר (לב ושנהב, 2009), פרקטיקות אלו סייעו הן לשמאל הרדיקלי והן לממסד הישראלי לדחות את סדר היום האתנו-לאומי, זה מטעמים "מעמדיים" וזה מטעמים "לאומיים". יצירתה של הפאניקה המוסרית שבבסיסה איומים ביטחוניים – הן על הסדר והביטחון הפנימי והאזרחי באמצעות הקרימינליזציה, והן על הביטחון הלאומי החיצוני באמצעות הקשר לתנועת מצפן – סיפקה מיסוך הולם ואפשרה לדחות את הדיון האתנו-גזעי. פרקטיקות אלו סייעו בידי המשטרה להפוך את השאלה האתנית-גזעית לבעיה מעמדית לכאורה, שאמורה להידון ולהיפתר כחלק מסוגיית העוני ולא בפני עצמה (שם). הפאניקה המוסרית שהתעוררה שיקפה, אשררה והעצימה את הנורמות של התקופה, ובכך נשאה תרומה מכרעת לחסימת הדיון האתנו-גזעי בישראל של שנות השבעים.

האם צמיחת הפנתרים השחורים הייתה זוכה לתגובה חברתית אחרת בשנות האלפיים? האם צמיחתה של פוליטיקה פוסט-ציונית או אנטי-ציונית נרחבת בתוך הציבור היהודי הייתה מייטרת כיום את הפאניקה המוסרית? גם אם קשה לענות על שאלות בעלות אופי קאונטר-פקטואלי, התשובה תהיה קרוב לוודאי שלילית. שינוי זה אינו הופך את ישראל של היום למדינה חלשה, אלא מרמז שהפרדיגמה התיאורטית המורכבת מהצירופים מדינה-חזקה ומדינה-חלשה אינה מכילה את המורכבות הנדרשת כדי לענות על שאלות אלה, ובעיקר אינה מכילה את המורכבות של פוליטיקת הזהויות המשתנה ואת יחסי הגומלין בינה לבין המושג הגמוניה. אך זוהי סוגיה תיאורטית החורגת מגבולות המאמר הנוכחי.

מקורות

- בן נתן-שירן, ר' (1978). התיג המכתים: עדות המזרח בחברה הישראלית. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- בר-זוהר, מ' (1971). הממונה: איסור הראל ועלילות שירותי הבטחון. ירושלים: וידנפלד וניקולסון.
- ברנשטיין, ד' (1979). הפנתרים השחורים: קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית. מגמות, כ"ה(1), 65-80.
- גולדשטיין, א' (2007). מנחם בגין, תנועת חרות והמחאה המזרחית: בין ואדי סאליב ל'פנתרים השחורים'. ישראל, 12, 1-38.
- דהאן-כלב, ה' (1991). מערכות התארגנות עצמית: ואדי סליב ו"הפנתרים השחורים" – השלכות על המערכת בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

הד, ר' (2002). הבט אחורה בזעם. שתיל שבכתב, 11, 3-7.

הוד, א' (עורך) (1998). ספר האירועים הבולטים בין השנים 1948-1973 (חלק א'). ירושלים: משטרת ישראל, יחידת היסטוריה.

הופנונג, מ' (2006). מחאה וחמאה: השפעת הפגנות הפנתרים השחורים על הקצאות לצורכי חברה ורווחה. תל אביב: נבו.

הרצוג, ח' (1986). עדתיות פוליטית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ויגודר, ש' (1999). תנועת מצפן. בתוך: בתוך ע' אופיר (עורך), 50 ל-48: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל (גיליון מיוחד של תיאוריה וביקורת), 199-204. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

חמו, א' [עריכה] ושטרית, ס"ש [תסריט] (2003). הפנתרים השחורים מדברים [סרט]. ישראל:

ויבל-דייוויס, נ' (1970). מצפן: הארגון הסוציאליסטי בישראל. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

לב, ט' (2008). "נמחק את עברם של אלה שיש להם עבר": פרוטוקול המפגש של הפנתרים השחורים עם גולדה מאיר. תיאוריה וביקורת, 32, 197-236.

לב, ט' ושנהב, י' (2009). "אל תקרי פועל – אלא פנתר!": הפנתרים השחורים ופוליטיקת הזהויות בראשית שנות השבעים. תיאוריה וביקורת, 35, 141-164.

לימור, י', אדוני, ח' ומן, ר' (2007). לקסיקון לתקשורת. תל אביב: משכל.

לקלאו, א' ומוף, ש' (2004). הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית. תל אביב: רסלינג.

מאיר-גליצנשטיין, א' (2009). בין בגדאד לרמת גן. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

מוסק, נ' [תסריט ובימוי] ושביט, ש' [הפקה] (2002). שמעת על הפנתרים? [סרט]. ישראל: בלו רוז הפקות.

פילק, ד' (2006). פופוליוס והגמוניה בישראל. תל אביב: רסלינג.

פרס, י' (1972). פוליטיקה ועדתיות בשלוש שכונות עוני. תל אביב: מודיעין אזרחי, המרכז למחקרים שימושיים (בהשתתפות ר' אמריליו, י' זרובבל, צ' ליבר, נ' עדני וג' קופר).

קבלו, פ' (2007). שורת המתנדבים. תל אביב: עם עובד.

קורן, א' (1999). קרימינליזציה של קונפליקט פוליטי. פלילים, ח', 157-191.

— (2004). פיקוח פוליטי ופשעה. מחברות עדאלה, 4, 19-24.

רם, ח' (2006). לקראו איראן בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

שטרית, ס"ש (2004). המאבק המזרחי בישראל. תל אביב: עם עובד.

שנהב, י' (2007). פתח דבר. תיאוריה וביקורת, 30, 1-5.

שנהב, י' ויונה י' (2008). מבוא: גזענות מהי? בתוך י' שנהב וי' יונה (עורכים), גזענות בישראל (עמ' 13-46). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

שפרינצק, א' (1973). ניצני פוליטיקה של זה-לגטימיות בישראל 1967-1972. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

Agamben, G. (1998). *Homo sacer: Sovereign power and bare life*. Stanford: Stanford University Press.

Beisel, N. & Kay, T. (2004). Abortion, race and gender in nineteenth-century America. *American Sociological Review*, 69, 498-518.

- Ben-Yehuda, N. (1986). The sociology of moral panics: Toward a new synthesis. *The Sociological Quarterly*, 27, 495–513.
- Bernstein, D. S. (1976). *Contradiction and protest in the process of nation building*. Ph.D. Dissertation, University of Sussex.
- Caute, D. (1978). *The great fear*. New York: Simon and Schuster.
- Cohen, E. (1972). The black panthers and Israeli society. *The Jewish Journal of Sociology*, 14(1), 93–110.
- Cohen, S. (1972). *Folk devils and moral panics*. London: MacGibbon and Kee.
- Cromer, G. (1976). The Israeli black panthers: Fighting for credibility and a cause. *Victimology*, 1, 403–413.
- Frankel, O. (2008). What's in a name? The black panthers in Israel. *The Sixties: A Journal of History, Politics and Culture*, 1, 9–26.
- Good, E. (1993). *Drugs in American society*. New York: McGraw Hill.
- Good, E. (2000). No need to panic? A bumper crop of books on moral panics. *Sociological Forum*, 15, 543–552.
- Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, C. & Roberts, B. (1978). *Policing the crisis: Mugging, the state and law and order*. London: Macmillan.
- Hamilton, G. & Sutton, J. R. (1989). The problem of control in the weak state. *Theory and Society*, 18, 1–46.
- Hier, P. S. (2002). Conceptualizing moral panic through a moral economy of harm. *Critical Sociology*, 28, 311–334.
- Jenkins, P. (1998). *Moral panic*. New Haven: Yale University Press.
- Migdal, J. (1988). *Strong societies weak states*. Princeton: Princeton University Press.
- Mizrachi, N. (2004). From badness to sickness: The role of ethnopsychology in shaping ethnic hierarchies in Israel. *Social Identities*, 10(2), 219–243.
- Scott-Smith, G. (2002). *The politics of apolitical culture: The congress for cultural freedom, the CIA and post-war American hegemony*. London and New York: Routledge.
- Smootha, S. (1972). Black panthers: The ethnic dilemma. *Social Science and Modern Society*, 9, 31–36.
- Tilly, C. (1999). Epilogue. In G. Steinmetz (Ed.), *State/culture* (pp. 407–419). Ithaca and London: Cornell University Press.
- Weber, M. ([1922] 1968). *Economy and society*. New York: Bedminister Press.